

મોટી કાઠસિસ વાતવિસામાની છે

મુંબઈ પાછા ફરવાના દિવસો જેમ જેમ નજીક આવતા જાય છે તેમ તેમ મનમાં એક સમજી શકાય નહીં એવી ઉદાસી ફીલ કરી રહ્યો છું. એક ફિલોસોફરે બહુ સાચું કહ્યું છે : Man is born free, and everywhere he is in chain. રાઈનર મારિયા રિલ્કે જેવા ગ્રેટ જર્મન કવિએ પણ લખ્યું છે કે, ‘સાંજે પક્ષીઓ પોતાના માળા ભણી પાછાં વળે છે ત્યારે એમની પાંખ ઉપર ‘હોમિંગ વેઈટ’ હોય છે. ‘હોમિંગ વેઈટ; એટલે ઘરે પાછા ફરવાનો ભાર. હા, હવે હું ઘરે પાછા ફરવાનો ભાર અનુભવું છું. ખબર નથી પડતી કે આવી ફીલિંગ કેવી રીતે ઉદ્ભવી? ખૂબ જ આંતરિક મથામણ કરી. કંઈ સમજાયું નહીં. શોપિંગ યંત્રવત્ કર્યું. કેટલાંક પુસ્તકો લીધાં. મારી આ મૂંઝવણનું કારણ શોધતો હતો ત્યાં એકાએક મને હરિવલ્લભ ભાયાણીસાહેબ અને મકરન્દ દવે વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર યાદ આવી ગયો.

ભાયાણીસાહેબને નજીકથી જાણનારાને બરાબર ખ્યાલ હશે કે તેઓ ઈશ્વર, પુનર્જન્મ, પરલોક, આત્મા, પુણ્ય અને પાપ જેવી બાબતોમાં લગભગ નાસ્તિકતાનું વલણ ધરાવતા માનવી હતા. તેમનો મદાર તર્ક પર રહેતો હતો, તેમ છતાં ભાયાણીસાહેબ બીજા નાસ્તિકો જેવા શુષ્ક અને મીઠા નહોતા. પારદર્શક હતા. જીવનરસથી છલકાતા હતા. ખુદ ભાયાણીસાહેબ લખે છે : “જન્માંતરની, પરલોકની મારી સમજ તદ્દન ધૂંધળી છે અને એ અંગે હું સંશયાત્મા છું.” આની સામે કવિ મકરન્દનું હાડબંધારણ કે કુળગોત્ર મૂળે એક સાધકનું, અગોચર પરમતત્ત્વના એક આરાધકનું હતું. બહુ જ વહેલી વયે સાક્ષાત્કાર કહી શકાય એવી અનુભૂતિની ભઠ્ઠીમાંથી તેઓ ગુજર્યા છે. કવિ મકરન્દની કાયમી મૂંઝવણ એ હતી કે દુનિયામાં બધું જ મળે છે, પણ ‘વાતવિસામો’ મળવો બહુ દુર્લભ છે. દાગીના મૂકવા માટે લોકર મળી શકે, પૈસા મૂકવા માટે બેન્ક મળી રહે, પણ હૈયાની વાતને મૂકવા માટે ‘લાયક’ જગ્યા મળવી બહુ મુશ્કેલ છે. જેને-તેને તો વાત કરાય જ નહીં. કોઈ અનર્થ કરે, કોઈ હસી કાઢે, કોઈ દુરુપયોગ પણ કરે. કવિ મકરન્દને ‘વાતવિસામા’ની કેટલી બધી અછત લાગતી હતી એનો અહેસાસ મને આજે થાય છે.

હું અમદાવાદ ભણતો હતો ત્યારે ભાયાણીસાહેબ, લાભશંકર, ઉમાશંકર, નિરંજન ભગત મારા માટે ‘વાતવિસામો’ હતા. મુંબઈમાં હરીન્દ્ર દવે, ઘનશ્યામ દેસાઈ વાતવિસામો હતા. મુંબઈમાં આજે સૌથી મોટી કાઠસિસ ‘વાતવિસામા’ની છે. રોચેસ્ટરમાં ડિકન્સ કાફેના સ્વજન જેવા મિત્રોનો પ્રેમાળ ‘વાતવિસામો’ હું મુંબઈમાં મિસ કરીશ. ઘનશ્યામ દેસાઈ હવે નથી, હરીન્દ્ર નથી, ભાયાણીસાહેબ નથી. મકરન્દના શબ્દોમાં કહું તો “ગઠરી ખોલવાનું કોઈ ‘લાયક’ ઠેકાણું નથી, હું ભીતરમાં બચકી બાંધીને બેઠો છું.” આવો જ વિષાદ ભાયાણીસાહેબને થયેલો. ભાયાણીસાહેબ મકરન્દને પત્ર લખે છે :

“મકરન્દભાઈ, પત્રની પ્રતીક્ષા હતી. સ્વસ્થ છો, જાણી નિશ્ચિંત. હું શરીરથી સારો થઈ ગયો છું - અશક્તિ ઘટી છે, પણ મન અસ્વસ્થ રહે છે. ઊંડે ઊંડે વ્યાપક વિષાદ. આવા વિષાદનું આક્રમણ પહેલી વાર જ થયું છે. પ્રવૃત્તિઓ એટલે લેખન-સંશોધન અને વાંચન તો ચાલ્યા જ કરે છે. હળવા-મળવાનું, ચર્ચાઓ કરવાનું એમ જ ચાલે છે. બહારથી કશો ફરક પડ્યો નથી, પણ બધાની વ્યર્થતા સતત ડોકાય છે. રાજકારણ, સમાજ, શિક્ષણ, સાહિત્ય, મધ્યમવર્ગીય ભોગવિલાસમાં રચીપચી રહેણીકરણી, આસુરી બળોની વધતી જતી બોલબાલા - આવું બધું અત્યારે તો થોડીક, પણ આસપાસ નજર ફેરવનારાને વગર પ્રયાસે આંખમાં અથડાય છે... આવું બધું શા માટે? શું કામ? અંતિમ અર્થ શો? કઈ દિશા? એવો અવાજ ઊઠ્યા કરે છે... સ્વાસ્થ્ય ઢીલું પડ્યું છે. આવ-જા અટકી ગઈ છે. હું બધી વસ્તુમાં ઓછો-વત્તોય રસ લઈ શકતો, તેની જગ્યાએ હવે Withdrawal (વિડ્રોઅલ)ની મનોદશા પ્રભાવક બનવા લાગી છે.”

ભાયાણીસાહેબના આ શબ્દો ફીલ કરી રહ્યો છું. મૂળ સમસ્યા વાતવિસામાની છે. મને આ અર્થમાં ઘરે પાછા ફરવાનો ભાર લાગે છે. ઈમેઇલ, મોબાઇલ, લેન્ડલાઇન ફોન બધું જ છે, પણ વાતવિસામો નથી. પ્લેટો કહી ગયા છે : “Philosophy begins in wonder.” હમણાં જ મેં અહીંની લાઇબ્રેરીમાં વિખ્યાત ફિલસૂફ દેરીદાના વર્ગો ભર્યા છે. દેરીદાસાહેબ બહુ જ માર્મિક રીતે કહે છે: “There is nothing outside of the text.” ભાયાણીસાહેબના વિષાદયુક્ત પત્રના જવાબમાં કવિ મકરન્દ લખે છે : “આપણને એવા વાતાવરણમાં જીવવાનું આવ્યું છે કે વિષાદ ન થાય અને નિરર્થકતા ન લાગે તો જ નવાઈ. સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ વિઘાતક પરિબળોનું ચડી વાગે છે. આપણને જે શક્તિ Withdrawal (વિડ્રોઅલ) તરફ લઈ જાય છે એ શક્તિનો હાસ કરતી ઉદાસીનતા નહીં, પણ શક્તિસંપન્ન બનવાની શોધ બની જાય તો?” દલાઈ લામાએ બહુ સુંદર રીતે કહ્યું છે : “જૂના મિત્રો મૃત્યુ પામે છે. નવા મિત્રો દેખાય છે. આ મિત્રો દિવસ જેવા હોય છે. જૂના દિવસો જતા રહ્યા છે. નવા દિવસો આવ્યા છે. સૌથી મહત્ત્વની વાત એ છે કે મિત્રો અર્થપૂર્ણ (Meaningful) બનવા જોઈએ. દિવસો પણ અર્થપૂર્ણ બની જશે.”

બેશરમ મીડિયા

હું મારી જાતને પત્રકાર નથી કહેતો, પણ મેં અખબારોમાં કોલમ ખૂબ લખી છે. એ માટે હું ગુજરાતી અખબારોના આ ત્રણ તંત્રીઓને ક્યારેય ભૂલી શકતો નથી. એક તો હરીન્દ્ર દવે, બીજા હસમુખ ગાંધી અને ત્રીજાં પિન્કી દલાલ. “સમકાલીન” અખબારમાં હસમુખ ગાંધીએ મારી પાસે ત્રણ ત્રણ કોલમ સતત લખાવી છે. અરે, હું બીમાર પડ્યો હોઉં ત્યારે પણ હસમુખ ગાંધી મારે ઘેર સુબાહુને મોકલતા અને હું ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો સુબાહુને કોલમ ડિક્ટેટ કરાવતો. હરીન્દ્ર દવેએ મને કોલમ લખતો કર્યો. અને પિન્કી દલાલે તો મારી પાસે “કોફી હાઉસ” ડેઇલી કોલમ સતત પાંચ છ વર્ષ સુધી લખાવી હતી. આ ત્રણેય તંત્રીઓ પાસે મારું ફીડમ ઓફ એક્સપ્રેશન ખૂબ સલામત હતું. મારો ભિન્ન મત પણ સલામત હતો. 2002માં સત્તાપક્ષની તીવ્ર આલોચના કરતું મોટર પણ તંત્રી પિન્કી દલાલે ‘મુંબઈ સમાચાર’માં નિર્ભયતાથી છાપ્યું હતું. ‘દિવ્ય ભાસ્કર’ના તંત્રી કૃષ્ણકાન્ત ને ‘ફૂલછાબ’ના તંત્રી કૌશિક મહેતાએ મારા ભિન્ન મતની કોલમ પ્રેમથી પ્રસિદ્ધ કરી છે. એનો વિશેષ મહિમા હોય છે. આટલો ફ્લેશબેક જોયા પછી આજની તારીખે દેશમાં પત્રકારિતાની જે દશા અને દિશા છે એ વિશે મારે થોડુંક લખવું છે. ખાસ કરીને ટેલિવિઝન ન્યુઝ ચેનલના બિકાઉ પત્રકારો અને રિપોર્ટરો વિશે...

પત્રકારત્વ વિશે વિચારતાં મને હસમુખ ગાંધી અચૂક યાદ આવે છે. હસમુખ ગાંધીએ ગુજરાતી પત્રકારત્વ ઉપર તીવ્ર કટાક્ષ કરતા અનેક પીસ ‘સમકાલીન’માં લખ્યા હતા એ મને યાદ આવે છે. આજે ટેલિવિઝનની બિકાઉ ચેનલોના એન્કરો અને રિપોર્ટરોનું લેવલ જોયા પછી મને હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડન્ટનું રિપોર્ટરો વિશેનું એક વિધાન વાંચવામાં આવી ગયું તે અહીં મૂકું છું : *Harvard University President Charles William Eliot was quoted as saying reporters were ‘drunkards, deadbeats, and bummers.’ આગળ જતાં પત્રકાર વિશે તે લખે છે : “Journalism is a totally unregulated profession. It always has been and it should always be so, even when it fails miserably to do its job.*

The dirty little secret about journalism is that you don’t need any special training to call yourself a journalist. You don’t need a license, you don’t need to join a union, and heck, you don’t even need a job or income to call yourself a journalist.

So, if you would happen to wake up someday disgruntled with your miserable life, you could grab a pen and a paper and write a news story. Once finished, you could declare yourself a journalist. It’s that easy.”

બિકાઉ ચેનલોના રિપોર્ટરો અને એન્કરો અસત્યના સોદાગરો છે એ સત્ય સુપ્રીમ કોર્ટ પણ હવે જાહેરમાં કહે છે. વિરોધ પક્ષોએ ખરું આંદોલન તો આ બિકાઉ ચેનલો સામે કર્યું હોત તો આજે પરિસ્થિતિ જુદી હોત. વ્યક્તિભક્તિની કરુણતા એ છે કે વ્યક્તિ જ્યારે પોતાનું વલણ બદલે છે ત્યારે એના ભક્તોએ થૂંકેલું ફરી ચાટવું પડે છે. આપણે એટલા નસીબદાર છીએ કે કેટલાક તેજસ્વી પત્રકારોએ સત્યની મશાલ પ્રજ્વલિત રાખી છે. હસમુખ ગાંધી કાયમ કહેતા કે હું બીબીસી ચેનલ સિવાય બીજી કોઈ ચેનલ જોતો નથી. તેઓ ખૂબ વાંચતા હતા. ભાષાવૈભવ પણ એટલો જ સમૃદ્ધ હતો.

રશ હડસન લિમ્બોગ III (જાન્યુઆરી 12, 1951 - ફેબ્રુઆરી 17, 2021) એક અમેરિકન રેડિયો વ્યક્તિત્વ, રૂઢિચુસ્ત રાજકીય વિવેચક, લેખક અને ટેલિવિઝન શો હોસ્ટ હતા. તેઓ અમેરિકન રેડિયો ઇતિહાસમાં સૌથી વધુ વળતર મેળવનાર વ્યક્તિઓમાંના એક હતા. 2018માં ફોર્બ્સે તેમની કમાણી \$ 84.5 મિલિયનની યાદીમાં દર્શાવી હતી. રશ જેવા રાજકીય વિવેચક-વિશ્લેષકનાં અનેક પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. મોટા ભાગે એ પુસ્તકો બેસ્ટ સેલર રહ્યાં છે.

રશ લિમ્બોગનું રિપોર્ટર વિશે એવું નિરીક્ષણ છે કે રિપોર્ટર કે પત્રકાર They're political activists disguised as reporters. અર્થાત્, “દરેક રિપોર્ટર એ પત્રકારના વેશમાં રાજકીય કાર્યકર્તા જ હોય છે.” રશનું આ વિધાન અખબારમાં કોલમ લખતા લેખકોને પણ એટલું જ લાગુ પડે છે. પત્રકારત્વ એ લોકશાહીનો ચતુર્થ સ્તંભ ગણાતો હોય તો એના વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા થાય એ લોકજાગૃતિ માટે આવશ્યક છે. એક વિચારક બહુ સાચું કહે છે કે બિલાડી સહુથી સુખી જીવ છે, કારણ કે બિલાડી છાપું વાંચતી નથી. બાકી તો લોકશાહીની હત્યા માટે આપણું મીડિયા જવાબદાર છે. બેશરમ મીડિયા, બેશરમ નેતાઓ એરપોર્ટના ભૂમિપૂજનમાં ચીનના એરપોર્ટની તસવીર પ્રસારિત કરીને આત્મનિર્ભર ભારતને વિદેશમાં બદનામ કરે છે. આપણે સહુ જુઠાણાના ચોરબજારમાં જીવીને ગુજરી બજારના કસ્ટમર થઈ ગયા છીએ.

કોઈ ધણીધોરી નથી

હું પોતે ગાંધીજી પ્રેરિત બુનિયાદી શાળામાં ભણેલો વિદ્યાર્થી છું. હું રૅટિયો પણ કાંતતાં શીખ્યો છે. તકલી પણ કાંતી છે. રૂમાંથી પૂણી બનાવતાં મને આવડે છે. મને સર્વધર્મસમભાવની વિનોબાજીની પ્રાર્થના પણ મોઢે છે. શ્રમયજ્ઞ દ્વારા મોરબીની મચ્છુ નદીની ગટર પણ સાફ કરી છે. બાગાયતકામ પણ કર્યું છે, પરંતુ આજે ગુજરાતમાં શિક્ષણનો જે સિનારિયો દેખાય છે એ જોતાં આંખે ચક્કર આવી જાય છે. “શિક્ષણ” શબ્દ કરતાં મને “કેળવણી” શબ્દ વધુ ગમે છે.

નિશાળો વધી છે. કોલેજો બેસુમાર છે. વિદ્યાપીઠોની સંખ્યા પણ વધી. સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓની હાલત અનાથ બાળકોની છાવણી જેવી છે. કોઈ ધણીધોરી નથી. કેળવણીનો પ્રસાર વધ્યો છે, પણ ગુણવત્તા ઝીરો છે. કેટલીક નિશાળોમાં આજે પણ બહુજન સમાજનાં બાળકો સાથે છૂતાછૂતના કિસ્સાઓ અખબારોના પાને ચમકે છે... શિક્ષકોની ભરતીમાં ધક્કેલ પંચાં દોઢસો જેવી હાલત છે. સિલેબસનાં કોઈ ઠેકાણાં નથી. પાઠ્યપુસ્તકો સરકારી પ્રોડક્ટ છે. વિદ્યાર્થીને એમાં બિલકુલ રસ પડતો નથી. વિદ્યાપીઠોમાં રિસર્ચના નામે મોટું તિકડમ્ ચાલે છે. કોલેજમાં અધ્યાપક થવું હોય તો પીએચડી થવું ફરજિયાત છે એટલે રૅશનિંગ માટે જેમ લાઈન લાગે એમ ડૉક્ટરેટની ડિગ્રી લેવા માટે લાઈન લાગી ગઈ છે. તમે એક પુસ્તકમાંથી એકાદ ફકરો ઉઠાવીને તમારા થીસિસમાં લખો તો એને સાહિત્યચોરી કહેવાય, પણ અનેક પુસ્તકોમાંથી અનેક ફકરાઓ ચોરીને તમારા થીસિસમાં લખો તો એને “રિસર્ચ” કહેવાય છે. શિક્ષણતંત્રના આ બધા પ્રપંચોના જંગલમાં હું ગાંધીજીની તકલી શોધી રહ્યો છું. શ્રમયજ્ઞ શોધી રહ્યો છું. સ્વાવલંબન શોધી રહ્યો છું. ગામડું શોધી રહ્યો છું.

ગામડાની વાત નીકળી છે ત્યારે મને ડૉ. અભય બંગની આત્મકથા ‘સેવાગ્રામથી શોધગ્રામ’ યાદ આવી ગઈ. આપણાં ગામડાંઓની સ્થિતિ બહુ જ ભયાનક છે. મેડિકલ રિસર્ચના સંદર્ભમાં ડૉ. અભય કહે છે કે, “ભારતના ડૉક્ટરો ગામડામાં જતા નથી... જાય છે તો રિસર્ચ કરતા નથી. આવા ડૉક્ટરો તરત બહાનું કાઢે છે : “ગામડામાં રહીને રિસર્ચ કેવી રીતે થાય? કોઈ દવાખાનું નથી. લેબોરેટરી નથી. સગવડ નથી...” જુઓ, ભારતમાં જે કંઈ મેડિકલ રિસર્ચ થયું છે તે બધું જ રિસર્ચ વિદેશી ડૉક્ટરોએ ગામડામાં રહીને કર્યું છે. મલેરિયા એ ભારતનો રોગ છે. તે મચ્છરોથી ફેલાય છે. એનું સંશોધન રોનાલ્ડ રોસ જેવા એક બ્રિટિશ ડૉક્ટરે ગામડાંઓમાં રહીને કર્યું છે. કોલેરા જેવો રોગ ‘vibrio cholerae’ જેવાં જંતુઓથી ફેલાય છે એનું સંશોધન રોબર્ટ કોક જેવા યુરોપીય ડૉક્ટરે ગામડામાં રહીને કર્યું છે.” આવું બધું વાંચ્યા પછી એવું લાગે કે ગામડું સાવ હાંસિયામાં ફેંકાઈ ગયું છે. કવિ રાવજી પટેલની કાવ્યપંક્તિ તરત યાદ આવે છે : “હું તો માત્ર ભૂખથી રિબાનું મારું વલ્લવપુરા ગામ.”

અમેરિકા જેટલો ડોલર ઇટોકસીકેટેડ દેશ છે એટલો જ નોલેજ ઇટોકસીકેટેડ દેશ છે. ભારતમાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નિવાસ કરીને રિસર્ચ કેવી રીતે કરવું એનો જ્ઞાનભંડાર બાલ્ટિમોરની જોન્સ હોપકિન્સ વિદ્યાપીઠમાં છે. ભારતનાં ગામડાંનો મહિમા બાલ્ટિમોરની હોપકિન્સ વિદ્યાપીઠ સમજે છે, પણ ભારતની કહેવાતી વિદ્યાપીઠો કેવળ શહેરી લિબાસ પહેરીને બેઠેલી નગરવધૂઓ જેવી છે. શહેરો એ તો ચામડી ઉપર નીકળેલાં ગૂમડાં જેવાં છે એમ ગાંધીજી કહેતા હતા. રિસર્ચ તો શહેરોમાં બેસીને જ થાય. ફાઇવસ્ટાર સગવડ હોય તો જ સંશોધન કરી શકાય - આવી બીમાર માનસિકતાએ સરસ્વતીને દેશનિકાલ કરી દીધી છે. આપણાં મેડિકલ રિસર્ચ સેન્ટરોને જોતાં અકબર અને બીરબલની એક કથા યાદ આવી ગઈ. એક વાર અકબરે બીરબલને કહ્યું, “બીરબલ, તું આપણા રાજ્યમાંથી દસ મહામૂર્ખને શોધી લાવ.” બીરબલ તો તરત મૂર્ખાઓની શોધમાં નીકળી પડ્યો. ગામેગામ ફરીને એણે નવ જેટલા મૂર્ખાઓ શોધી કાઢ્યા. હવે તો ફક્ત દસમો મૂર્ખશિરોમણિ જ શોધવાનો બાકી રહ્યો.

બીરબલને થયું કે મૂર્ખશિરોમણિ ક્યાંથી શોધવો? એવામાં બીરબલની નજર એક માણસ ઉપર પડી. આ માણસ રાત્રિના અંધારામાં દીવો લઈને કંઈક શોધતો હતો. રસ્તા ઉપર બિચારો શોધાશોધ કરી રહ્યો હતો. બીરબલ એ માણસ પાસે ગયો અને પૂછ્યું, “શું શોધે છે ભાઈ?” પેલો માણસ કહે છે : “મારી વીંટી ખોવાઈ ગઈ છે તે શોધું છું.” આ સાંભળીને બીરબલે સહાનુભૂતિપૂર્વક, પ્રેમથી પૂછ્યું: “ભાઈ, તારી વીંટી ક્યાં ખોવાઈ છે?” પેલો માણસ કહે છે : “મારી વીંટી જંગલમાં ખોવાઈ ગઈ છે તે હું શોધી રહ્યો છું.” આ સાંભળીને બીરબલે તરત કહ્યું, “ભાઈ, તો પછી તારી વીંટી જંગલમાં જઈને શોધને? અહીં શું દીવો લઈને ફાંફાં મારે છે?” હવે પેલો મૂર્ખશિરોમણિ માણસ કહે છે : “જંગલમાં બહુ અંધારું છે. અહીં દીવાબત્તીની સગવડ છે એટલે વીંટીની શોધ હું અહીં કરી રહ્યો છું.” બીરબલને હવે દસમો મૂર્ખશિરોમણિ મળી ગયો.

આપણા દેશમાં મેડિકલ સંશોધનો આ રીતે જ ચાલે છે. આરોગ્યની વીંટી ગામડાંઓમાં ખોવાઈ ગઈ છે અને એની શોધાશોધ શહેરોમાં થાય છે. શહેરોમાં પ્રકાશ છે, વાતાનુકૂલિત ચેમ્બરો છે. નોકરચાકર છે. બધું જ શહેરોમાં છે, પણ ત્યાં કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. આપણા શિક્ષણનું શહેરીકરણ થઈ ગયું છે... મોટા ભાગની આદિવાસી પ્રજા હોસ્પિટલથી ડરે છે. કહે છે, “દવાખાને જતાં અમને બહુ બીક લાગે છે, કારણ કે દવાખાનામાં બધા જ લોકો સફેદ વસ્ત્રો પહેરે છે. અમે તો કોઈ મરી જાય એના મડદાને સફેદ લૂગડું ઓઢાડીએ છીએ. જે લોકો પોતે જ સફેદ લૂગડાં પહેરે છે એ લોકો માણસનો જીવ કેવી રીતે બચાવી શકે?” ગ્રામીણ આદિવાસીઓની આ મનોદશા છે. હવે તો ઇન્ટરનેટના પ્રવેશથી આખું વિશ્વ ગ્લોબલ વિલેજ તરીકે ઓળખાય છે. એક લેખકે બહુ જ સાચું કહ્યું છે કે The sun does not forget a village just because it is small”. બાય ધ વે. મને અહીં જાવેદ અખ્તરનો એક શેર યાદ આવી જાય છે. ઇર્શાદ -

ऊँची इमारतोसे मकां मेरा घिर गया
कुछ लोग मेरे हिस्से का सूरज भी खा गये

સૂરજ તો ઊર્જાનું પ્રતીક છે. એ સૂરજને મહાનગરોનો રાહુ ગણી ગયો છે. ગાંધીજીનો

શ્રમયજ્ઞ ફરી જીવંત કરવામાં આવે તો આપણી તંદુરસ્તી સાફ રહેશે. ડાયાબિટીસ અને હૃદયરોગ મુઠ્ઠી વાળીને ભાગી જશે. ગાંધીજીએ આપણને સહુને બેઠાડુ જીવનથી આઝાદ કર્યા હતા એ વાત ભૂલવા જેવી નથી. બાકી રિસર્ચ તો ચાલ્યા કરશે. અનેક અસત્યો સત્યનો વેશ કાઢીને આવશે, સંશોધનના નામે પૈસાનો ધુમાડો થશે. બિલ વોગન નામના વિચારક લખે છે :
Money won't buy happiness, but it will pay the salaries of a large research staff to study the problem.

મનુષ્યો સાવ નકામા થઈ જશે

ઈઝરાયલના યુવાન અધ્યાપક યુવાલ નોહ હરારીનું એક વ્યાખ્યાન સાંભળીને હું પોતે અવાક થઈ ગયો છું. પ્રોફેસર યુવાલ નોહ હરારી અત્યારે જેરુસલેમ યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસ ભણાવે છે. ઇતિહાસને જૈવિક ઉત્ક્રાંતિની દ્રષ્ટિએ જોવાનો એમનો અભિગમ એમને સરેરાશ પ્રોફેસરોથી બિલકુલ અલગ પાડે છે. 24 ફેબ્રુઆરી 1976માં જન્મેલા આ જિનિયસ પ્રોફેસરે લખેલા પુસ્તક “Sapiens: A Brief History of Humankind” અત્યારે બેસ્ટસેલર પુરવાર થયું છે અને ખૂબ ચર્ચામાં છે. ઇઝરાયલના આ યુવાન પ્રોફેસરે એક ઇન્ટરવ્યૂમાં કહ્યું છે તે ખાસ વિચારણીય છે. યુવાલ કહે છે: “ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી આપણે એક નવા જ વર્ગનો જન્મ થતો જોઈ રહ્યા છીએ. તે સાવ નિરુપયોગી થઈ ચૂકેલા માણસોનો વર્ગ છે. જેમ જેમ કૉમ્પ્યુટર અધિકાંશ બહેતર થતાં જશે, એક દૂરવાણી સંભાવના બનતાં સહુથી વધારે કામોમાં કૉમ્પ્યુટર આપણને પાછળ છોડી દેશે અને મનુષ્યો સાવ નકામા થઈ જશે. એકવીસમી સદીનો સહુથી મોટો રાજકીય અને આર્થિક સવાલ એ હશે કે “મનુષ્યોની હવે કોઈ જરૂરત છે ખરી? આનો એક જ ઉપાય છે કે નકામા બની ગયેલા મનુષ્યોની વિરાટ વસ્તીને દવાઓ અને કૉમ્પ્યુટર ગેમની મદદથી ખુશ રાખી શકાશે, પણ ભવિષ્યની આ તસવીર ખૂબ ચિંતાજનક છે. એવું થશે કે મનુષ્યજાતિ બે અલગ અલગ જૈવિક ઉપજાતિઓમાં વહેંચાઈ જશે. પૈસાદારો - ધનિકો પોતાને ખુદને આભાસી દેવતાઓમાં અપગ્રેડ કરી લેશે અને ગરીબ લોકો નકામા થઈ ચૂકેલા મનુષ્યોના સ્તર ઉપર આવી જશે.” યુવાન પ્રોફેસર યુવાલ હરારીનું આ ભયાવહ આર્ષ દર્શન છે. આગળ વિચારતાં યુવાલ લખે છે તે જુઓ:

“મનુષ્ય પહેલાં વાંદરો હતો. આફ્રિકાના જંગલના એક ખૂણામાં પોતાની દુનિયામાં ખોવાયેલો હતો તે મામૂલી વાંદરો પૃથ્વીનો શાસક કેવી રીતે થઈ ગયો? આપણે પોતાની અને અન્ય જાનવરોની વચ્ચે વ્યક્તિગત સ્તર ઉપર અંતર શોધતાં રહીએ છીએ. આપણે વિશ્વાસ કરવા લાગીએ છે કે હું વિશ્વાસ રાખું છું. મારા દિમાગમાં, મારા શરીરમાં, કંઈક એવું છે જે મને કૂતરો, ભૂંડ અને ચિમ્પાન્ઝીથી અલગ પાડે છે. મનુષ્ય અને બીજાં બધાં જાનવરોની વચ્ચે વાસ્તવિક અંતર વ્યક્તિગત સ્તર પર નથી હોતું, પણ સામૂહિક સ્તર ઉપર હોય છે. મનુષ્ય પૃથ્વી ઉપર એટલા માટે રાજ કરે છે કે તે લચીલાપણું રાખીને, બહુ મોટી સંખ્યામાં સહયોગપૂર્ણ વ્યવહાર કરવામાં સક્ષમ છે. અલબત્ત, સામાજિક કીડીઓ, મધમાખીઓ અને જીવડાંઓ મોટી સંખ્યામાં સહયોગપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે, પણ એ સહયોગમાં લચીલાપણું હોતું નથી, એનું કામ એકસરખું જ હોય છે. આ જંતુઓ પોતાની સામાજિક વ્યવસ્થા સંકટ સમયે બદલી શકતાં નથી. દાખલા તરીકે કોઈ મધમાખીનો સમૂહ સામ્યવાદી અધિનાયકત્વ સ્થાપિત કરી શકતો નથી. આનાથી વિપરીત, મનુષ્યો હજારો અને લાખોની સંખ્યામાં એકઠા થઈ શકે છે, એમાં જરા પણ અફરાતફરી નથી થતી એનું કારણ એ છે કે સહયોગનું એક અત્યંત પરિષ્કૃત પ્રભાવશાળી નેટવર્ક હોય છે.

આવું જાનવરોમાં નથી હોતું. બાકી તો દરેક જીવ પોતાના સંવાદતંત્રનો ઉપયોગ પોતાના યથાર્થને પ્રગટ કરવા માટે કરે છે. ચિમ્પાન્ઝી એમ કહી શકે છે : “જુઓ, ત્યાં એક સિંહ બેઠો છે, ચાલો ભાગી જઈએ” અથવા “જુઓ, ત્યાં કેળાનું ઝાડ છે ત્યાં બેસીને કેળાં ખાઈએ.” પરંતુ આનાથી વિપરીત મનુષ્ય એની ભાષાનો ઉપયોગ પોતાના યથાર્થનું વર્ણન કરવા માટે નથી કરતો, પણ એક નવા યથાર્થને મજબૂત કરવા માટે એક કાલ્પનિક યથાર્થ ઊભો કરે છે. મનુષ્ય કહી શકે છે : “જુઓ, ઉપર આકાશમાં ભગવાન રહે છે. તમે મારા કહેવા પ્રમાણે નહીં કરો તો તમારા મૃત્યુ પછી તમને ભગવાન નર્કમાં ફેંકી દેશે.” આ બધું મનુષ્ય જ કરી શકે છે, જેથી લોકો ભયથી તેને સહયોગ કરવા લાગશે. તમે કોઈ ચિમ્પાન્ઝીને એવું કહીને બિલકુલ પટાવી નહીં શકો કે, “તું મને એક કેળું આપી દઈશ તો મર્યા પછી તને ચિમ્પાન્ઝીઓનું સ્વર્ગ મળશે.” પણ ચિમ્પાન્ઝી આવી મનઘડંત કહાનીઓ ઉપર ભરોસો નહીં જ કરે, માત્ર મનુષ્યો જ આવી વાર્તાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે. બસ આટલા જ કારણથી વાંદરામાંથી મનુષ્ય બનેલો ઈન્સાન દુનિયા ઉપર રાજ કરે છે. લાખો લોકો મસ્જિદના નિર્માણ માટે ભેગા થાય છે, કુઝેડના નામે યુદ્ધમાં ઊતરે છે, કારણ કે બધા જ સ્વર્ગ-નર્ક વિશે જેટલી વાર્તાઓ છે એમાં વિશ્વાસ રાખે છે. આવું તો બધાં જ ક્ષેત્રોમાં થતું હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે આજે દુનિયાની વધારેમાં વધારે ન્યાયિક વ્યવસ્થાની આસ્થા માનવઅધિકાર ઉપર ટકેલી છે, પરંતુ ‘માનવઅધિકાર’ આખરે શું છે? માનવઅધિકાર પણ ઈશ્વર અથવા સ્વર્ગની જેમ આપણી ખુદની બનાવેલી એક વાર્તા છે, વસ્તુતઃ યથાર્થ નથી.

આ જ વાત આર્થિક ક્ષેત્રોમાં પણ લાગુ પડે છે, વૈશ્વિક અર્થવ્યવસ્થામાં સહુથી મહત્વપૂર્ણ કર્તા છે - કંપનીઓ... કોર્પોરેશન છે... તમે આમાં કામ પણ કરતા હશો - જે રીતે ગૂગલ, ટોયેટો અથવા મેકડોનલ્ડ છે, પણ હકીકતમાં આ બધી વસ્તુઓ શું છે? આ બધું જ વકીલો અને શક્તિશાળી જાદુગરોએ ઘડેલી વાર્તાઓ છે. સહુ માત્ર પૈસા કમાવામાં જ લાગી પડ્યા છે, તેમ છતાં પૈસા એ યથાર્થ નથી. બેન્કર, નાણાપ્રધાન, વડા પ્રધાન આપણને સહુને ભરોસો પડે એવી વાર્તાઓ જ સંભળાવી રહ્યા છે. દરેક મનુષ્ય ઈશ્વર ઉપર ભરોસો કરતો નથી કે નથી માનવઅધિકારો પર શ્રદ્ધા મૂકતો, પણ ડોલર કે પાઉન્ડની નોટોના રૂપમાં રહેલા પૈસા ઉપર અગાધ શ્રદ્ધા રાખે છે. પૈસા એ મનુષ્ય દ્વારા શોધેલી અને સંભળાવેલી સૌથી સફળ વાર્તા છે, બેસ્ટ સેલર છે. ચિમ્પાન્ઝી પાસે આ પૈસાની વાર્તા ફલોપ જશે. હા, લેણદેણ ચિમ્પાન્ઝીઓ વચ્ચે પણ જરૂર થાય છે - “તમે મને એક નારિયેળ આપો એના બદલામાં હું એક કેળું આપીશ.” તમે ઓસામા બિન લાદેનનું જ ઉદાહરણ લો, એને અમેરિકાની રાજનીતિ, એનો ધર્મ તેમ જ સંસ્કૃતિ માટે બેહદ નફરત હતી, પણ અમેરિકી ડોલરનો એ ચાહક હતો. યુવાલ નોહ હરારીનું આ ભાવવિશ્વ છે.

તમે કદી પ્રેમમાં પડ્યા છો?

“ટોમ લિન્સન નામના એક પુસ્તકિયા પ્રોફેસરનું કટાક્ષભર્યું શબ્દચિત્ર છે. આ પુસ્તકિયા પ્રોફેસર મૃત્યુ પામે છે. પરલોકમાં યમદૂતો એની ઊલટતપાસ લેતાં પૂછે છે:

“તને મિત્રો હતા કે નહીં?”

“ના, મિત્રો નહોતા. પણ હા, એક પુસ્તકમાં
મેં વાંચ્યું છે કે મિત્રો બહુ સારા હોય છે!”

યમદૂતનો બીજો પ્રશ્ન બહુ નાજુક હતો :

“તમે કદી પ્રેમમાં પડ્યા છો?” આ પ્રશ્ન સાંભળીને ટોમ લિન્સન કહે છે : “છટ્ છટ્! પણ એક લેખકે કરેલું પ્રેમનું વર્ણન મેં વાંચ્યું છે. વર્ગમાં મેં ઘણી પ્રેમકવિતાઓ ભણાવી છે.” છેવટે પેલો યમદૂત ખૂબ ચિડાઈને પૂછે છે : “પુણ્યની વાત જવા દો. પણ તમે પાપ કર્યું છે કે નહીં?” “છિ...છિ...છિ... પણ પાપ શું કહેવાય એની ઈન્ફોર્મેશન અમુક પુસ્તકોમાં મેં વાંચી છે.” ટોમ લિન્સને કહ્યું. હવે પેલા યમદૂતને શંકા જાય છે કે આ પુસ્તકિયા સાહેબમાં જીવ છે કે નહીં? યમદૂત છીણી અને હથોડી લઈને પ્રોફેસરનું વિચ્છેદન કરે છે. સાહેબનું મગજ ચીરે છે તો એમાંથી કાગળ, ખડિયો ને શાહી નીકળવા લાગે છે. કવિ કિપલિંગની આ કવિતા બુકિશ લૅંગ્વેજ બોલતા સદ્ગૃહસ્થો ઉપર તીવ્ર કટાક્ષ કરે છે.”

ઉમાશંકરે કહેલી આ વાતથી મારો આત્મવિશ્વાસ ખૂબ વધી ગયો. ઈન્ટર આટર્સમાં ગુજરાતી વિષયમાં ફેલ થઈને મેં વર્ષ બગાડ્યું હતું એ સત્ય ઉમાશંકર જાણતા હતા. ઉમાશંકર આટલા મોટા પંડિત હોવા છતાં પતંગિયા જેવા હળવા કઈ રીતે રહી શકે છે એનું રહસ્ય મને સમજાઈ ગયું. ઉમાશંકર સાથે મારો બહુ આત્મીય ઘરોબો નહોતો, પણ એમણે આપેલી શીખ સાથે આત્મીય ઘરોબો હતો. મારો મિજાજ લિરિકલ મિજાજ હતો. ઉમાશંકરને ખબર હતી કે હું ગીતો લખું છું. એક સાંજે ઉમાશંકરે જોન ડનેને ક્વોટ કરીને મને જે ટિપ્સ આપી હતી તે હું ભૂલ્યો નથી. જોન ડને લખ્યું છે કે, “આકર્ષક સંગીતથી લલચાવી, પાસે બોલાવી અને પછીથી નાશ કરતી દરિયાપરીની જેમ હું ગાતો નથી. ગીત અને ગઝલ બહુ લપસાણા કાવ્યપ્રકારો છે.” કવિવર ઉમાશંકરના આ શબ્દો મેં હજી સુધી તાંદુલની પોટલીની જેમ સંતાડીને સાચવી રાખ્યા છે.

પછી એમ.એ.માં ફરી ફેલ થયો. કરીઅર બની નહીં. આજીવિકાના પ્રશ્નો ઊભા થયા. કવિ મનોજ ખંડેરિયા સાથે મુંબઈ ફરવા આવ્યો ને મુંબઈમાં જ સેટલ થઈ ગયો. ‘કૉમર્સ’ વીકલીમાં એક મામૂલી કારકુન તરીકે નોકરીમાં જોડાયો. ઉમાશંકરને ‘કૉમર્સ’ના તંત્રી વાડીલાલ ડગલી સાથે ખૂબ પરિચય. અવારનવાર ‘કૉમર્સ’ની ઓફિસમાં આવે. એક દિવસ ઉમાશંકર વાડીભાઈને

મળવા આવ્યા. તેઓ ઉમાશંકરને લઈને મારી પાસે આવવા જતા હતા ત્યાં ઉમાશંકરે વાડીભાઈને રોક્યા. અને કહ્યું: “અનિલ જે જગ્યાએ બેસે છે ત્યાં હું જાતે જ જઈશ!” એ દિવસોમાં મને છેક ખૂણામાં ટેબલ આપ્યું હતું. ત્યાં બેસીને હું કારકુની કરતો હતો. એ બપોરે ઉમાશંકર ચૂપચાપ મારા ટેબલ પાસે આવીને બેસી ગયા. મારા આશ્ચર્યનો કોઈ પાર ન રહ્યો. મને કહે : “‘સંસ્કૃતિ’ માટે કવિતા આપ.” મને આંખે ચક્કર આવી ગયાં. એ દિવસોમાં મારી પાસે બેત્રણ અપ્રગટ કૃતિઓ હતી. ‘અઢી અક્ષરિયું’, ‘જીવ ચાળતી માયા’. ઉમાશંકરે મારી પાસેથી પ્રેમથી એ કવિતાઓ લઈને ‘સંસ્કૃતિ’માં છાપી. એ દિવસે મારી આંખના ખૂણા ભરાઈ આવ્યા. એ દિવસે મેં ઉમાશંકરને ધીમા અવાજે કહ્યું : “અમે તમારી સાથે ખૂબ ઝઘડાઓ કર્યા છે. બહુ પરેશાન કર્યા છે એનું ગિલ્ટ હજીયે મારા લોહીમાં છે.” ઉમાશંકરે બહુ જ વહાલથી મને ધબ્બો મારતાં કહ્યું : “અનિલ, જે સાહિત્યમાં ઝઘડાઓ ન થતા હોય એ સાહિત્યની ચિંતા કરવી જોઈએ. સોહરાબ-રુસ્તમી યુગે યુગે થવી જ જોઈએ.” ઉમાશંકર સતત જાગૃત કવિ હતા. જીવન સાથે એમનો ગાઠ નાતો હતો. પોતે ગાંધીજીના જબરા ચાહક હતા, પણ બેઘડક કહેતા : “ગાંધીજી ગાંધીવાદી નહોતા.” ઉમાશંકર કિપલિંગની કવિતામાં આવતા ટોમ લિન્સનના પાત્ર જેવા ગાંધીવાદી નહોતા. 1987માં મને ખારમાં ભયંકર અકસ્માત નડ્યો. મોડી રાત્રે બહાર પગ મોકળો કરવા નીકળ્યો હતો ત્યાં એક ટ્રકે મને ઉડાવી દીધો. એ ક્ષણની મારી સ્મૃતિ વિલુપ્ત થઈ ગઈ છે. બે દિવસ સતત બેશુદ્ધ અવસ્થામાં હતો. મારું લિવર ડેમેજ થઈ ગયું હતું. જિંદગીની કોઈ આશા નહોતી, પરંતુ હું બચી ગયો. હોસ્પિટલમાંથી ડિસ્ચાર્જ લઈને ઘેર આવ્યો. જુલાઈ મહિનો હતો. કરોડરજીુ ડેમેજ થઈ હતી એટલે પથારીમાંથી બેઠાં થવાતું નહોતું. એક દિવસ વરસાદ ધોધમાર પડતો હતો. સાંજનો સમય હતો. એમાં મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે ભીંજાતાં ભીંજાતાં ઉમાશંકર મારી ખબર કાઢવા હરીન્દ્ર દવે સાથે આવ્યા. ઉમાશંકરે આવતાંવેંત જ મારાં પત્નીને કહ્યું : “ભારતી, પેંડા લાવ. અનિલનો પુનર્જન્મ ઊજવીએ.” મારાથી બેઠું થવાતું નહોતું, પણ ઉમાશંકરને જોઈને પથારીમાંથી બેઠાં થવાનો મેં જીવલેણ પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઉમાશંકરે મને અટકાવ્યો. પછી ઉમાશંકરે મારા મુખ સુધી પોતાનું મુખ લાવીને, મુઠ્ઠીઓ વાળીને મને બહુ માર્મિક સવાલ પૂછ્યો : “ચાલ, સોહરાબ-રુસ્તમી કરવી છે? (ઝઘડો કરવો છે?)”

એ સમયે મારાથી રોઈ રોકાયું નહીં. ઉમાશંકરના ખભા ઉપર માથું મૂકીને હું ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઈ પડ્યો. આ હતા ઉમાશંકર... એક જ હતા ઉમાશંકર.. વન એન્ડ ઓન્લી ઉમાશંકર... ઉમાશંકરનો કોઈ વિકલ્પ નથી. ઉમાશંકર સભારંજન વક્તા નહોતા. ઉપનિષદના માનવી હતા. મામૂલી સાથે નિસબત ધરાવતા મહાન સર્જક હતા. કોઈ વાર હું એમને મીડિયોક્રિટી વિશે ફરિયાદ કરતો ત્યારે તેઓ કહેતા : “સાયંસ્મરણીયને યાદ ન કરવા. પ્રાતઃસ્મરણીયને યાદ કરવા.” ઉમાશંકર કહેતા : “હંમેશાં ગ્રેટ માસ્ટર્સ”નો સંગ કરવો. કૃતિના હાઈ સુધી પહોંચવું હોય તો આપણી ચાલ સંતાડીને સર્જકની ચાલે ચાલતાં શીખવું જોઈએ. પ્રેમ એ ઉમાશંકરની સર્વોચ્ચ અભિવ્યક્તિ હતી. પ્રેમનો કોઈ વિકલ્પ નથી. આજે ઉમાશંકર હયાત નથી. સાંપ્રત સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોને જોઈને મને ઉમાશંકરની જ કાવ્યપંક્તિઓ યાદ આવે છે :

“મોટાઓની લઘુતા જોઈ થાક્યો, નાનાની મોટાઈ જોઈ જીવું છું.”

‘હિન્દુ’ શબ્દ પોતે જ ફારસી શબ્દ છે

દુણાં વર્ષો પહેલાં મરાઠી ભાષાના એક લેખકે હિન્દુત્વના અભિમાનથી એક ઝુંબેશ ઉપાડી હતી કે મરાઠી ભાષામાંથી વિદેશી શબ્દોની હકાલપટ્ટી કરવી જોઈએ. પણ એ ઝુંબેશનું બાળમરણ થઈ ગયું. કદાચ આવી ઝુંબેશ સફળ થાય તો સહુથી મોટું નુકસાન સ્વભાષાને જ થાય, કારણ કે ‘હિન્દુ’ શબ્દ પોતે જ ‘ફારસી’ શબ્દ છે, ઇન્ડો-આર્યન કુળનો શબ્દ છે. વિવેકાનંદજીએ બહુ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે આપણો મૂળ ધર્મ વૈદિક છે. ‘હિન્દુ’ શબ્દ બહારથી આવેલો શબ્દ છે. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દભંડોળ વિશે થોડી વિગતે વાત કરીએ તો એટલું તો સ્વીકારવું પડે કે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં મુસલમાનો, ફિરંગીઓ અને પારસીઓનો બહુ મોટો ફાળો છે. અંગ્રેજોએ પણ બહુ મોટું યોગદાન આપ્યું છે. ઇતિહાસનું એ નક્કર સત્ય છે કે મુસલમાનો આપણા દેશમાં એક વિજેતા તરીકે અને સામ્રાજ્ય સ્થાપકો તરીકે આવ્યા હતા એ પછી ઠરીઠામ થઈને અહીં જ રહી ગયા. મુસલમાનોએ ફારસી ભાષાને રાજવહીવટની ભાષા બનાવી એટલે આપણા અનેક લોકોને ફારસી ભાષા શીખવી પડી. એટલે આપણી જીવનશૈલી ઉપર આ ભાષાસંસ્કારની તીવ્ર અસર પડી. ગુજરાતી ભાષામાં રાજવહીવટને લગતા જે શબ્દો છે એ બધા જ શબ્દો મુસલમાનોએ આપ્યા છે. દાખલા તરીકે : ‘ફરિયાદ’, ‘ઈન્સાફ’, ‘કાયદો’, ‘કાનૂન’, ‘ફોજદારી’, ‘વકીલ’, ‘બંદોબસ્ત’, ‘વસિયતનામું’, ‘તાજા કલમ’, ‘સજા’, ‘દાદ’, ‘રુખસદ’, ‘રકમ’, ‘રૂબરૂ’, ‘મુનશી’, ‘મહોર’, ‘કાગળ’, ‘કલમ’, ‘ગુન્દેગાર’, ‘તાબેદાર’, ‘સજા’, ‘દાખલો’, ‘નકલ’ જેવા અઢળક શબ્દો મુસલમાન યુગથી ગુજરાતી ભાષામાં સાકરની જેમ ભળી ગયા છે. આપણે પહેરવેશની વાત કરીએ તો ‘પહેરાણ’, ‘ખમીસ’, ‘ડગલો’, ‘કફની’, ‘કુર્તો’, ‘ઝભ્ભો’, ‘સદરો’, ‘જામો’ જેવા શબ્દો મુસલમાની શબ્દો છે. આ સિવાય ‘જાકીટ’, ‘બુશકોટ’, ‘શર્ટ’, એ અંગ્રેજી શબ્દ છે. કોઈ કપડું સહેજ ફાટી જાય તો એને આપણે ‘બખિયો’ ભરીને સાંધીએ છીએ. આ ‘બખિયો’ શબ્દ ફારસી છે. ‘દરજી’ શબ્દ પણ ફારસી શબ્દ છે. ‘રૂમાલ’, ‘મલમલ’, ‘મશરૂ’, ‘પાયજામો’, ‘નેફો’ - આ બધા અરબી-ફારસી શબ્દો છે. ‘લબાયો’ ફારસી શબ્દ છે.. આ તો વસ્ત્રો અને પહેરવેશ -કપડાંની વાત થઈ. હવે ઘરવાખરીની વાત કરીએ તો ‘તકિયા’, ‘ચાદર’, ‘ખુરશી’, ‘ગાલીચો’, ‘આયનો’, ‘ખ્યાલો’, ‘ચમચો’, ‘ડોલ’, ‘ચાકુ’, ‘ડબ્બો’ એ બધા ફારસી શબ્દો છે. રોજબરોજના ખાવાની વાત કરીએ તો ‘કુલ્ફી’, ‘મુરબ્બો’, ‘બિરંજ’, ‘બરફ’, ‘શરબત’, ‘શીરો’, ‘સક્કરપારા’, ‘મલાઈ’, ‘હલવો’ - આ બધા ફારસી શબ્દો છે. હવે ફળોનાં નામ જોઈએ : ‘નાસપત્તી’, ‘નારંગી’, ‘અંજીર’, ‘કિસમિસ’, ‘બદામ’, ‘પિસ્તાં’ વગેરે ફારસી શબ્દો છે... ..ને ‘સંડાસ’ પણ ફારસી શબ્દ છે.

મુસલમાનો પછી ફિરંગી પ્રજાએ ગુજરાતી ભાષાને અનેક શબ્દોથી સમૃદ્ધ કરી છે. ફિરંગી શબ્દોની યાદી જોઈએ તો : ‘અનનાસ’, ‘બટાટા’, ‘બાલદી’, ‘બાંકડો’ ‘ટુવાલ’, ‘ઈસ્ત્રી’, ‘લવાદ’,

‘ચાવી’, ‘પૌવા’, ‘સંતરા’, ‘તમાકુ’ અને ‘પાયરી’ જેવા શબ્દો ફિરંગીઓ પાસેથી મળ્યા છે. આ જ રીતે અંગ્રેજો પાસેથી ‘કુકર’, ‘રેફ્રિજરેટર’, ‘ડિશ’, ‘ટેબલ’, ‘સોફાસેટ’, ‘સ્લીપર’, ‘ફોંક’, ‘સ્કર્ટ’, ‘આર્મચેર’ જેવા અનેક શબ્દો ઉમેરાયા છે. માતૃભાષાના આગ્રહ માટે બહુ સુગાળવા થવાની જરૂર નથી. ભાષા તો એક વહેતો પ્રવાહ છે. વિશ્વની અનેક ભાષાઓનું આદાન-પ્રદાન થતું જ રહે છે. સંસ્કૃત ભાષા સુગાળવી રહી એટલે એનો વિલોપ થઈ ગયો. આપણે એ નક્કી કરવાનું છે કે માતૃભાષાના ચોકીદાર થવું છે કે માતૃભાષાના પ્રેમી થવું છે? માતૃભાષાને જો કોઈનો ડર હોય તો તે એના આંધળા ભક્તોનો ડર છે.. ભાષા માટે ચોખલિયાવેડા ચાલે જ નહીં. વિવેકાનંદે બહુ જ સાચું કહ્યું છે કે ભારત એ હિન્દુ અને ઇસ્લામ ધર્મનું જંકશન છે. આખરે તો “વસ્તુને શું સમજે વ્યાકરણી?” બરણીમાં તમે અનેક મીઠાઈઓ ભરો, પણ એનો સ્વાદ બરણીને ખબર નથી. અંતમાં સંત કબીરની બે પંક્તિઓથી વાત પૂરી કરીએ:

ભલા હુવા મેરી મટકી ફૂટી મેં પનિયા ભરન સે છૂટી
ભલા હુવા મેરી માલા તૂટી મેં રામનામ સે છૂટી

મેળાનો મને થાક લાગે

રજકોટમાં લોકમેળાની રંગત માણીને અમે પાછા મુંબઈ ભેગા થઈ ગયા છીએ. અમારા સૌરાષ્ટ્રમાં મેળામાં જવાનો ઉમંગ બેનમૂન છે. આપણે ઉત્સવપ્રિય પ્રજા છીએ. એકસાથે ચાર રજાઓ ભેગી થાય ત્યારે આખું ગામ હિલ્લોળે ચડે છે. આપણા કવિ હરીન્દ્ર દવેને મેળાનો બહુ થાક લાગતો હતો. હરીન્દ્રનું લતા મંગેશકરે ગાયેલું આ ગીત તમે સાંભળ્યું જ હશે : “ના, ના, નહીં આવું, મેળે નહીં આવું, મેળાનો મને થાક લાગે...” એક બીજા હાઉસમેન નામના કવિએ મેળા વિશે બહુ સરસ લખ્યું છે : “હું બહુ નાનો હતો ત્યારે મેળામાં જતો હતો. મેળાની રોનક જોઈને મને આખો મેળો ખરીદી લેવાનું મન થતું હતું, પરંતુ એ વખતે મારી પાસે કોઈ પૈસા નહોતા. આજે મોટો થઈને હું મેળામાં જાઉં છું અને મારી પાસે ચિક્કાર પૈસા છે, પણ પેલું બાળક ખોવાઈ ગયું છે, અર્થાત્ વિસ્મય નથી રહ્યું.” આપણા સાહિત્યમાં પણ લોકમેળા વિશે ખૂબ લખાયું છે. જન્માષ્ટમીના મેળાની શોભા અનન્ય છે. કૃષ્ણજન્મનો ઓચ્છવ એ તો આપણી સંસ્કૃતિની ધરોહર છે. રસખાનથી માંડીને અનેક કવિઓ કૃષ્ણ ઉપર કવિતા લખતાં હજી થાક્યા નથી.

કૃષ્ણની વિશેષતા એ છે કે એની પાસે દરેક ચીજ બબ્બે છે. બે માતા છે. બે પિતા છે. બે નગર છે. બે પ્રેમિકા છે (કદાચ અનેક પ્રેમિકા). કૃષ્ણ દેવકીનંદન પણ હતા અને યશોદાનંદન પણ હતા. એક વાર મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો એટલે શારીરિક સરહદ તો આવે જ છે. ચામડી અને નખ એ શારીરિક સરહદ છે. આ શારીરિક સીમા જ એક મા, એક બાપ અને એક દોસ્તનું દર્શન કરાવતી રહે છે, પરંતુ સમય હંમેશાં એ સીમાઓ તોડીને બહાર ઊછળવાની લગાતાર કોશિશ કરતો હોય છે. હકીકતમાં મન બહુ ઊછળતું હોય છે. કૃષ્ણ એ મહાન પ્રેમનું નામ છે. રામની ભક્તિ થઈ શકે, પણ કૃષ્ણને તો પ્રેમ જ થઈ શકે. કૃષ્ણે એના જીવનમાં જે કંઈ કર્યું છે એ બધું ‘ઈન્વોલ્વ’ થઈને કર્યું છે. કૃષ્ણની ખાસ વિશેષતા એ રહી છે કે કૃષ્ણે મનુષ્ય બનવાની ભરપૂર કોશિશ કરી હતી. નારીએ જો પુરુષની બરોબરી કરી હોય તો તે કૃષ્ણની પાસે જ. એટલે તો હિન્દુસ્તાનની મહિલાઓ વૃંદાવનમાં યમુનાકિનારે એક વૃક્ષ ઉપર પોતાની ચૂંદડી બાંધે છે. કૃષ્ણને કોઈ ધર્મ કે દેશના સીમાડાઓ નડતા નથી. સૂરદાસ અને મીરાં કૃષ્ણની પાછળ બહાવરાં બનીને ભક્તિમાં લીન થઈ જાય એ તો સમજી શકાય એવી વાત છે, પરંતુ રસખાન જેવા મુસ્લિમ પઠાણ કવિ કૃષ્ણભક્તિમાં લીન થઈ જાય છે. આજે મારે રસખાન વિશે થોડી વાતો કરવી છે.

કૃષ્ણભક્ત કવિઓમાં રસખાનનું સ્થાન અનન્ય છે. રસખાનનો જન્મ સોળમી સદીમાં એક પઠાણ પરિવારમાં થયો હતો. રસખાનનું અસલી નામ સૈયદ ઈબ્રાહિમ હતું. એવું કહેવાય છે કે એક વાર રસખાન શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા સાંભળીને ખૂબ ભાવવિભોર થઈ ગયા હતા. પછી રસખાન દિલ્હી છોડીને વૃંદાવન ચાલ્યા ગયા હતા. કૃષ્ણની લીલાભૂમિ વૃંદાવનમાં ગોસ્વામી

વિહ્વલનાથજીના સત્સંગમાં કૃષ્ણમય બની ગયા અને પોતાનું જીવન કૃષ્ણભક્તિ અને કાવ્યરચનાઓ માટે સમર્પિત કરી દીધું હતું. એક વાર રસજ્ઞાન શ્રીનાથજીના મંદિરે ગયા. પોતે પઠાણ મુસલમાન હતા એટલે એમણે સલવાર-કુર્તો પહેર્યા હતાં. મંદિરના દરવાને રસજ્ઞાનને અટકાવતાં કહ્યું: “તમે મુસલમાન છો. તમારા પ્રવેશથી મંદિર અપવિત્ર થઈ જશે, એટલે તમને પ્રવેશ નહીં મળે.” રસજ્ઞાન પોતાની સાથે કૃષ્ણને પહેરાવવા માટે સલવાર-કુર્તો લઈ ગયા હતા, પરંતુ દરવાને મંદિરની બહાર અટકાવી દીધા હતા. પછી રસજ્ઞાન મંદિરની બહાર સતત ત્રણ દિવસ સુધી ભૂખ્યાતરસ્યા ઊભા રહીને કૃષ્ણભક્તિનાં પદો ગાતા જ રહ્યા. એવું કહેવાય છે કે પોતાના ભક્તનું આવું અપમાન જોઈને શ્રીનાથજીનાં નેત્રો લાલદૂમ થઈ ગયાં. પૂજારીએ દર્શન ખોલ્યાં ત્યારે સહુના આશ્ચર્ય વચ્ચે શ્રીનાથજીએ સલવાર-કુર્તાના પહેરવેશમાં જ રસજ્ઞાનને દર્શન દીધાં હતાં.

રસજ્ઞાને વ્રજભાષામાં કૃષ્ણની લીલાઓનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે. ‘પ્રેમવાટિકા’ રસજ્ઞાનના દુહાઓનો સંગ્રહ છે. સાઠ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને રસજ્ઞાન બ્રહ્મવિલીન થઈ ગયા. કવિ રસજ્ઞાનને કૃષ્ણ પ્રત્યે એટલો બધો પ્રેમ હતો કે એમણે દરેક જનમમાં કૃષ્ણનું સાંનિધ્ય ઝંખ્યું હતું. રસજ્ઞાનનું આ પદ તમે લેખના અંતે જરૂર વાંચો સાહેબ...

માનુષ હો તો વહી રસજ્ઞાનિ, બસોં બ્રજ ગોકુલ ગાંવ કે ગ્વાલન
જો પશુ હો તો કહા બસુ મેરો ચરો નિત નંદ કી ધેનુ મન્ઝારન
પાહન હો તો વહી ગિરિ કો જો ધરયો કર છત્ર પુરંદર ધારન
જો ખગ હો તો બસેરા કરો, મિલ કાલિન્દી-કુલ-કદમ્બ

અર્થાત્, રસજ્ઞાન કહે છે: “જો હું મનુષ્ય તરીકે જન્મું તો ગોકુળની ગાયો અને ગોવાળોની વચ્ચે રહેવાનું પસંદ કરીશ. જો હું પશુ તરીકે જન્મું તો નંદની ગાયો સાથે ચરીશ. જો પથ્થર તરીકે જન્મું તો હું એ પર્વતનો પથ્થર બનું, જે પર્વતને કૃષ્ણે ટચલી આંગળીએ ઊંચકીને વ્રજવાસીઓને ઇન્દ્રના પ્રકોપથી બચાવ્યા હતા. જો હું પંખી તરીકે જન્મું તો યમુના તટ પર કદંબના વૃક્ષમાં માળો બાંધીને રહીશ.” રસજ્ઞાન આપણા સહુ કરતાં સવાયા હિન્દુ હતા.